

1.01
Prejeto 8. 9. 2008

UDK 314(436-89)"1857/1910"

Sabina Žnidaršič Žagar*

Ob stopetdeseti obletnici modernih državnih popisov prebivalstva pri nas

IZVLEČEK

Konec oktobra 2007 je preteklo sto petdeset let od izvedbe prvega popisa v okvirih avstrijske monarhije, ki ustreza bistvenim kriterijem sodobnih popisov. S tem se je avstrijska monarhija postavila na čelo evropskih držav. Rešitve, ki jih je izoblikovala avstrijska statistika v nekaterih svojih delih, so izrazito unikatne. To še prav posebej velja za njeno poklicno statistiko, Berufsstatistik, ki nam ponuja vrsto možnosti ne samo za statistično, ampak, predvsem zaradi svoje specifičnosti, tudi za interpretativno analizo.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, Jugoslavija, Slovenija, Dravska banovina, Socialistična republika Slovenija, Republika Slovenija, Kranjska, statistika

ON THE ONE HUNDRED AND FIFTIETH ANNIVERSARY OF MODERN NATIONAL POPULATION CENSUSES IN OUR TERRITORY

In the end of October 2007, a hundred and fifty years passed since the first census, corresponding to the basic criteria of modern censuses, has been carried out in the Austrian monarchy. In this sense the Austrian monarchy became the leading European country. The solutions that the Austrian statistics came up with in some of its parts are definitely unique. That is especially true of its occupational statistics, the so-called Berufsstatistik. Austrian occupational statistics offers us a range of possibilities not only for statistic but, due to its specifics, also for interpretative analysis.

Key words: Austro-Hungary, Yugoslavia, Drava Banate, Socialist Republic of Slovenia, Republic of Slovenia, Carniola, statistics

* Dr., doc., Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, SI-6000 Koper, Titov trg 5; e-mail: sabina.znidarsic@guest.arnes.si

Jeseni leta 2007 smo na našem prostoru obeležili stopetdeseto obletnico izvajanja rednih popisov prebivalstva; 31. oktobra 1857 je na prostoru avstrijske monarhije potekal prvi od šestih popisov (1857, 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910), ki jih zaradi upoštevanja štirih osnovnih meril modernih popisov prebivalstva - individualnost, sočasnost, celovitost in periodičnost - štejemo za sodobne. S tem se je monarhija postavila na čelo evropskih držav. V desetletjih izvajanja popisov prebivalstva je doživljala avstrijska državna statistika mnoge notranje spremembe, ki so kazale nenehna prizadevanja, da bi se izpopolnila. V nekaterih svojih izvirnih rešitvah je avstrijska statistika bistveno prekosila svoje sodobnice in prve vzornice. S tem je sicer postala primer vzorne, ne pa tudi, zanimivo, vzorčne državne evropske statistike. Z mnogimi svojimi rešitvami pa je preživela državo, v kateri je bila oblikovana, in postala neposredna podlaga državnim statistikam, ki so jih oblikovale države naslednice avstrijske monarhije. S svojimi unikatnimi rešitvami predstavlja mnogim raziskovalcem prvovrsten vir za vstop v razumevanje preteklih načinov življenja. Njena uporabnost, na primer na področju razumevanja dela in načinov preživljanja v obdobju avstrijske monarhije, je malodane neizčrpana. S svojimi posebnimi rešitvami ponuja vrsto možnosti predvsem ob uporabi interpretativne metode in ob soočanju z viri nestatistične narave.

Leta 1899 je izšla pionirska študija komaj devetindvajsetletnega Američana Adna Ferrina Webra, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century*, ki še danes velja za temeljno delo urbanizma. In v njej je avtor zapisal: "Avstrijski popis iz 1890 je vzorno delo /.../ predstavlja statistični dokument, ki daleč presega vse druge popise."¹ Ob tej laskavi opazki pa, zanimivo, avstrijska državna statistika ni postala tudi vzorčni model drugim evropskim statistikam. Razvoj avstrijske državne statistike ima sicer zahodne korenine, saj je bil prvi moderni popis v monarhiji, izpeljan po vzoru popisa v Belgiji leta 1846,² vendar je bil njen nadaljnji razvoj izrazito poseben. Podatki, ki jih prinaša avstrijska statistika, so nedvomno bogati, vendar imamo kot raziskovalci nemalo težav; te izhajajo tako iz njene nenehno spreminjajoče in dopolnjujoče se strukture, kar v določenih primerih omejuje ustrezne in nedvoumne primerjave podatkov med posameznimi popisi, kot iz njene specifičnosti, zaradi katere so nekateri njeni raziskovalno pomembni deli skorajda neprimerljivi ali vsaj težko primerljivi s podatki sočasnih statistik drugih evropskih držav. Ob tem je treba poudariti, da neprimerljivosti podatkov nekaterih delov avstrijske statistike s sočasnimi evropskimi državnimi statistikami nikaikor ne moremo pripisati pomanjkljivostim prve; prav nasprotno: avstrijska državna statistika v nekaterih svojih delih močno prekaša slednje. Tako imamo opraviti z zanimivim paradoksom: čim bolj je statistika dodelana, tem manj je primerljiva, bolj, ko odpira prostor za notranje interpretacije, bolj ga oži za zunanje primerjave.

¹ Adna Ferrin Weber: *The Growth of Cities in the Nineteenth Century, A Study in Statistics*. New York 1965, str. 94.

² Za utemeljitelja moderne statistike velja Belgijec L. A. J. Quetelet (1796-1874), "ki je utemeljeval svoj predlog za izvedbo prvega, na znanstveni polagi zasnovanega ljudskega štetja (ki se je vršilo v Belgiji l. 1846) s sledečimi besedami: Natančno poznavanje prebivalstva je osnova, s katero se izvajajo rešitve vseh važnejših političnih vprašanj." Lojze Pipp: *O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva*. V: *Kronika*, 1934, str. 195.

Poklicna statistika, t. i. Berufsstatistik, kot poseben del avstrijske državne statistike predstavlja pravo posebnost med sočasnimi statistikami dela evropskih držav. Prav ob njej se zelo jasno pokažejo zgoraj omenjeni problemi. Statistiko, ki naj bi ugotavljala in spremljala, s čim se ob popisu zajeto prebivalstvo preživlja, so začeli oblikovati že ob prvem modernem splošnem popisu v avstrijski monarhiji, leta 1857. Tedaj so popisance v obrazcu Beilage C spraševali o poklicu, zaslužku ali po viru vzdrževanja in jih razvrščali v osemnajst rubrik.³ Ta prvi pregled prebivalstva po 'poklicnosti' je zametek kasnejših in ima kot tak vrsto slabosti, vsekakor pa lahko s pomočjo retrogradnih primerjav strukture poklicne statistike najdemo v njem tudi nastavke bodoče sistematizacije. Iz popisa leta 1857, denimo, ni moč razbrati, ali gre za glavni ali postranski zaslužek, v katerem socialnem statusu se konkretna popisana oseba nahaja oziroma v katerem poklicu zaseda predviden socialni status (pomožni delavec v poljedelstvu, v obrti, v trgovini ali kje drugje, dninar), prav tako pa nikakor ni mogoče jasno razbrati spolne strukture popisanih oseb. Že ob tem prvem popisu pa se jasno zarisujeta dvojnost vprašanja, zastavljenega popisancu, in kasneje izoblikovana dvojna struktura poklicne statistike, ki je popisano prebivalstvo razvrščala v poklicno statistiko tako glede pripadnosti poklicu kot aktualnemu socialnemu statusu. Poklici in socialni statusi so tu še združeni in le grobo začrtani.

Že ob naslednjem popisu, leta 1869, so skušali korenito popraviti pomanjkljivosti in iskanja najprimernejše oblike so se intenzivno nadaljevala vse do popisa leta 1890, ko je avstrijska statistična služba dokončno izoblikovala tudi poklicno statistiko. Razvoj je bil tako korenit, da je danes skorajda nemogoče primerjati podrobnejše podatke poklicne statistike prvih treh (1857, 1869 in 1880) in zadnjih treh popisov (1890, 1900 in 1910). O kakovosti in predvsem o zadostnosti podatkov, ki jih je avstrijska moderna statistika prinašala najrazličnejšim uporabnikom, govori sam zase tudi podatek, da je ostal popis iz leta 1869 kot podlaga vsem nadaljnjim štetjem v veljavi tudi še v kasnejši Republiki Avstriji vse do velike reforme in oblikovanja nove različice leta 1950, "z majhno spremembo leta 1930".⁴ Podobno velja za naš prostor po oblikovanju južnoslovanske/-ih državne/-ih skupnosti; glede poklicnega dela te statistike pa lahko ponovimo za dr. Jasno Fischer, da "poklicna shema zadnjega avstrijskega popisa leta 1910 ... ni bistveno drugačna od poklicne sheme, ki jo uporabljajo statistiki danes".⁵

Struktura avstrijske poklicne statistike

Znotraj poklicne statistike so že od vsega začetka skušali prebivalstvo razvrščati v posamezne kategorije poklicne statistike po dveh kriterijih: po poklicni in po socialni pripadnosti. Prvi je ustrezala posameznikova pripadnost poklicni veji ali po-

³ Duhovščina, uradništvo, vojaštvo, pisatelji in umetniki, odvetniki in notarji, zdravstveno osebje, zemljiški posestniki (veliki in mali), hišni posestniki in rentniki, tovarnarji in obrtniki (tiste dejavnosti, ki ne sodijo v katero drugo rubriko), trgovci, ladjarji in ribiči, pomožni delavci v zemljiški posesti, pomožni delavci v obrti, pomožni delavci v trgovini, druga služničad, dninarji in drugi: moški nad 14 let, ženske in otroci.

⁴ Birgit Bolognese-Leuchtenmüller: Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, Gesundheits- und Fürsorgenwesen in Österreich 1750-1918. Wien 1978, str. 39.

⁵ Jasna Fischer: O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, št. 1-2, str. 33.

klicu, s katerim se je preživljal ali v katerem je bil preživljan, drugo pa je označeval posameznikov socialni status, ki ga je dosegal v hierarhično urejeni družbi merljivega dela. Dvojna narava poklicne statistike nam daje tako podatke o poklicih, s katerimi so se prebivalci, preživljali oziroma v katerih so bili preživljani, hkrati pa lahko iz statistike razberemo tudi njihove vsakokratne socialne statuse. Zаметke te delitve najdemo že v prvih popisih, od leta 1857⁶ dalje, kjer nastopata kriterija najprej vzporedno, kasneje, od popisa leta 1880, pa se oba delitvena kriterija (poklic in status) 'osamosvojita' in oblikujeta neke vrsto koordinatno mrežo, ki jasno zariše posameznikov položaj v svetu merljivega dela.⁷ Osnovna delitvena načina sta v statistiki določala dve skupini prebivalstva, med katerima so bile pomembne vsebinske razlike: na eni strani je bilo pridobitno prebivalstvo, torej tisti, ki so imeli poklic oziroma 'poklic', s katerim so se preživljali (Berufstätigen), na drugi strani pa so bili nepridobitni oz. tisti, ki so jih prvi preživljali kot vzdrževane družinske člane in hišne posle. Pridobitno prebivalstvo se je uvrščalo v posamezne poklicne razrede, poklicne veje in poklice neposredno, nepridobitno pa posredno, prek svojih vzdrževalcev. Delitev na pridobitno in nepridobitno prebivalstvo je pomenila tudi osnovna socialna statusa avstrijske poklicne statistike. Nadaljnja členitev prebivalstva glede na bolj določne socialne statuse je namreč zadevala le pridobitne ali le nepridobitne osebe.

Razpredelnica 1: Dvojna struktura poklicne statistike

A) poklicna pripadnost
glede na:

- poklicni razred
- poklicno skupino
- poklic

B) socialna pripadnost

I. Pridobitni status:

-
- samostojni
 - najemniki in koloni
 - nameščenci
 - delavci
 - vajenci
 - dninarji
 - pomagajoči družinski člani

II. Nepridobitni/vzdrževani status:

-
- vzdrževani družinski člani
 - hišna služinčad

Poklicna statistika pozna 4 poklicne razrede: razred A, zemljiško in gozdno gospodarstvo; razred B, industrija, obrt; razred C, trgovina in promet; razred D, javne in vojaške službe, svobodni poklici, brez navedbe poklica. Eksplícitna raz-

⁶ Prvih enajst rubrik (od duhovščine do ladjarjev in ribičev) predstavlja zametek poklicnega dela, nadaljnjih pet (od pomožni delavce v zemljiški posesti do dninarjev) pa socialnega dela.

⁷ Jasna Fischer, uvršča socialne statuse kot "podskupine" neposredno v strukturo poklicne statistike za poklicnimi razredi in poklicnimi skupinami, kar je bilo oblikovno tudi res, vendar samo v času prvih popisov. V: Čas vesolniga socialnega punta se bliža : socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov o leta 1889. Ljubljana 1984, str. 33.

delitev poklicne statistike na poklicne razrede je značilna za zadnje tri popise - 1890, 1900 in 1910; prvi trije popisi - 1857, 1869, 1880 tovrstne razdelitve še niso poznali. Poklicni razredi so se od popisa leta 1890 dalje delili na poklicne skupine, katerih število je skozi desetletja naraščalo: leta 1890 se poklicni razredi delijo na 29 poklicnih skupin, leta 1900 na 30 in leta 1910 na 31. Poklicne skupine poklicnih razredov sestavljajo posamezni poklici oziroma vrste poklicev, katerih število prav tako narašča iz popisa v popis: leta 1890 pozna poklicna statistika 175 poklicev, leta 1900 182 in leta 1910 196 poklicev oziroma vrst poklicev.

Pridobitni statusi, ki jih dosegajo pridobitne osebe v poklicni statistiki in s katerimi se uvrščajo v poklicni del statistike neposredno, imajo tako kot kategorije poklicnega dela statistike svoj razvoj. Leta 1880 je statistika poznala le dva pridobitna statusa: samostojne in preostale, ki so se preživljali kot nadzorniki, upravitelji ali kot delavci, iz katerih pa so (predvsem iz statusa delavca) kasneje nastajali novi, vedno bolj določni pridobitni statusi. Ob popisu 1890 so se tako pridobitne osebe razvrščale v štiri statuse: samostojne, nameščence, delavce in dninarje. Med samostojne so od tega leta vpisovali vse osebe, ki so bile lastniki obratovalnih sredstev, pa tudi vse, "welche ihre Arbeitskraft verwerten, ohne in einem derartigen Arbeits- oder Dienstverhältnisse zu stehen".⁸ Tako bomo našli med samostojnimi tudi rentnike, prejemnike pokojnin, razne podpirance kot tudi oskrbovance različnih izobraževalnih, zdravstvenih, prevzgojnih in kazenskih ustanov. Samostojni so bili tudi vsi, ki so se preživljali z najrazličnejšimi služnostno-servisnimi deli, na primer perice, čistilke, hišne pomočnice ipd., in vsi tisti, ki so živeli v svojih, samostojnih gospodinjstvih. In na koncu so bili kot samostojni vpisani tudi vsi tisti, ki sicer niso mogli navesti svojega poklica oziroma vira preživljanja, niso pa imeli osebe, ki bi jih neposredno preživljala. Pridobitni status nameščencev je vključeval tako privatne kot državne uradnike in uslužbence, pa tudi aktivne vojake. Od uvedbe statusa leta 1890 so vanj vpisovali tudi vse učitelje/učiteljice državnih in javnih šol ter medicinske sestre, ki so bili do tedaj vpisani kot samostojni. Pridobitni status delavcev je bil v poklicni statistiki najmanj določen in se je od prejšnjih, po statusu višjih, razlikoval predvsem po pretežno ročnem delu, od nižjih statusov pa se je ločil po načinu plačevanja. Iz statusa delavcev so se sčasoma izoblikovali drugi, bolj določni pridobitni statusi: leta 1890 dninarji, ki so imeli v nasprotju z delavci t. i. Zählpapier, leta 1900 pomagajoči družinski člani, status, za katerega je bilo sicer značilno pridobitno delo, vendar pa zanj vanj vpisane osebe niso prejemale plačila in ki bi mu lahko, zaradi prevlade žensk v njem, rekli kar ženski pridobitni status, in leta 1910 še vajenci. Leta 1910 je bila iz pridobitnega statusa samostojnih izključena še posebna skupina najemnikov in kolonov.

Poklicni del Berufsstatistik se je skozi desetletja vseskozi dopolnjeval in s tem nedvomno odraža za drugo polovico 19. stoletja značilen proces industrializacije in z njo povezano gospodarsko tranzicijo. Prestrukturiranje državnega gospodarstva v smeri neagrarnih gospodarskih panog, ki je potekalo neenakomerno med deželami, lahko spremljamo tudi skozi nenehno dopolnjujoče se sheme neagrarnih poklicnih razredov B, C in D. Največje dopolnitve in spremembe so bile tako značilne za poklicni razred B, industrija, obrt, ki je v popisnem letu 1869 poznal se-

⁸ Berufsstatistik, Vorbemerkung, 1890.

dem poklicnih skupin,⁹ leta 1880 le dve (rudarstvo in plavžarstvo, druge industrijske in obrtne panoge), leta 1890 in 1900¹⁰ pa že petnajst ter leta 1910¹¹ štirinajst, potem ko so prestavili gostinske dejavnosti v poklicni razred C, trgovina in obrt. Državna statistična pisarna je ta prehod znotraj poklicne statistike dokončno zaznala v izdelavi statističnih publikacij za popis leta 1890.

Razvoj socialne, statusne strukture prebivalstva je temu razvoju sledil in dosegel polno obliko ob zadnjem popisu leta 1910. Že za obdobje avstrijske poklicne statistike, še mnogo bolj pa to velja za časovno daljše primerjave, ki segajo globoko v 20. stoletje tudi na našem prostoru, iz 'socialnega' dela jasno odsevajo ne le temeljne spremembe v načinih življenja in preživljanja, ampak tudi posledice vedno bolj diferenciranega trga dela za samopodobo posameznika. Skozi desetletja postaja vedno bolj pomembna posameznikova individualna sposobnost služenja denarja na trgu plačanega in merljivega dela, njegova siceršnja večja ali manjša sposobnost participacije pri pridobivanju sredstev za lastno preživljanje pa se umika, prav tako kot se postopoma iz statistike dela umikajo medsebojna družinska razmerja - razvoj statistik nedvomno označuje tudi vedno večjo polarizacijo profesionalnega/poklicnega/pridobitnega in zasebnega/potrošnega/nepridobitnega sveta posameznika. Prehod iz pretežno tradicionalnih oblik pridobivanja k novim, kapitalističnim, pretežno plačanim načinom, ki ga zaznamuje pri nas prav obdobje avstrijskih popisov in statističnih publikacij, je prinesel tudi ključno spremembo v samoznavi vsakega posameznika: nič več ni bila oziroma vedno manj je bila pomembna njegova pridobitna in participativna sposobnost, pomembna postaja njegova finančna in statusna uspešnost na trgu merljivega, vrednotenega, hierarhiziranega in plačanega dela.

Raziskovalni izzivi in problemi

Prvi problem, ki ga imamo ob uporabi statističnih podatkov avstrijske poklicne statistike, je torej formalen: kako uspešno uskladiti razvijajoče se poklicne sheme in s tem smiselno primerjati zbrane podatke. Na tem mestu moramo ponoviti, da je za podrobnejše raziskave mogoče smiselno primerjati samo podatke zadnjih treh popisov v monarhiji - 1890, 1900 in 1910 - in samo pogojno še podatke popisa leta 1880. Podatki prvih dveh popisov, leta 1857 in 1869, z naslednjimi nikakor niso primerljivi, saj ponujajo prej ko ne le sumarne, v nekaterih primerjavah (npr. spolna struktura) pa povsem pomanjkljive podatke.

⁹ Poklicne skupine: 12, rudarstvo, plavžarstvo; 13, gradbeništvo; 14, industrija kamna, zemlje in kovinska industrija, obrt in strojna industrija, obrt in lesna industrija, obrt; 15, kemična industrija in prehrabena industrija, obrt; 16, tekstilna industrija, obrt; 17, papirna in usnjarska industrija, obrt in oblačilna industrija; 18, ostale industrije, obrti.

¹⁰ Poklicne skupine: 4, rudarstvo, plavžarstvo; 5, industrija kamna, zemlje; 6, 7, kovinska industrija, obrt; 8, strojna industrija, obrt; 9, kemična industrija; 10, gradbeništvo; 11, poligrafična obrt; 12, tekstilna industrija, obrt; 13, papirna in usnjarska industrija, obrt; 14, lesna industrija, obrt; 15, 16, prehrabena industrija, obrt; 17, oblačilna industrija; 18, ostale industrije, obrti.

¹¹ Poklicne skupine: 4, rudarstvo in plavžarstvo; 5, industrija kamna, zemlje; 6, kovinska industrija, obrt; 7, 9, strojna industrija, obrt; 8, 9, kemična industrija; 10, gradbeništvo; 11, poligrafična obrt; 12, tekstilna industrija, obrt; 13, papirna in usnjarska industrija, obrt; 14, lesna industrija, obrt; 9, 15, prehrabena industrija, obrt; 16, oblačilna industrija; 17, ostale industrije, obrti.

Drugi problem, na katerega naletimo pri uporabi avstrijske poklicne statistike, pa je vsebinske narave - in zato nedvomno mesto resnega razmisleka in polje interpretacije. Primerjalna izvirnost avstrijske poklicne statistike je predvsem v tem, da kljub imenu *Berufsstatistik* ni merila toliko na poklicnost popisanega prebivalstva, ampak je bila njena osrednja vsebinska ločnica pridobitnost (*Erwerbsfähigkeit*) oziroma pridobitna sposobnost popisanega prebivalstva v državi. Osnovni delitveni način je v statistiki določal dve skupini prebivalstva, med katerima so bile pomembne vsebinske razlike: na eni strani je bilo pridobitno prebivalstvo, torej tisti, ki so imeli poklic ('poklic'), s katerim so se preživljali sami (*Berufstätigen*), na drugi strani pa so bili nepridobitni oziroma tisti, ki so jih prvi preživljali (vzdrževani družinski člani in hišna služinčad). Prebivalstvo je bilo pridobitno ali pa ni bilo, je ali pa ni imelo dejavnosti, s katerimi se je preživljalo, je imelo lastna sredstva za preživljanje ali pa ne, je ali ni bilo v položaju, da lahko preživi brez neposredne pomoči druge fizične osebe. Na to, ali se je posameznik vpisoval kot pridobitna ali kot nepridobitna oseba, je bolj kot samo delo vplival njegov vsakokratni položaj v socialni, hierarhično organizirani strukturi tako družinske, gospodinjske skupnosti, ki ji je pripadal, kot družbe v celoti. Hierarhija, ki je razvidna med različnimi pridobitnimi in nepridobitnimi statusi, se je vzpostavljala po načelu večje ali manjše samostojnosti oziroma podrejenosti pridobitne in nepridobitne osebe v procesu pridobivanja sredstev za preživljanje. Pomemben, čeprav ne tudi ključen, sestavni del hierarhije, ki se je vzpostavljala le med pridobitnimi statusi, je bil tudi način plačila za opravljeno delo.

Prav vsebina statusov nepridobitnih oseb bistveno pojasnjuje trditev, da ključni kriterij, po katerem bi se razvrščalo prebivalstvo v pridobitne ali nepridobitne statuse, ni bilo *delo*; med vzdrževane družinske člane so vpisovali tako vse otroke do starosti štirinajst let kakor tudi vse poročene ženske, ki niso mogle navesti posebnega poklica razen gospodinjstva. Čeprav nam je otroško delo, celo tisto pridobitno, dobro znano iz drugih virov, že zaradi zakonske prepovedi otroškega dela ni sodilo v državno statistiko dela, prav tako pa vanjo, zaradi svoje zasebne narave, ni sodilo žensko gospodinjstvo delo, in to kljub temu, da je žensko gospodinjstvo delo še globoko v 20. stoletje pri nas vključevalo tudi vrsto dejavnosti, ki so bile nedvomno pridobitne in ne le potrošnje narave, kar je sicer glavna značilnost današnjega, sodobnega gospodinjstva.¹² Socialni položaj hišne služinčadi, ki so jo, za razliko od avstrijske v večini zahodnoevropskih statistik dela vpisovali med aktivno prebivalstvo, pa se je od ostalih vzdrževanih družinskih članov razlikoval samo po tem, da s pridobitno osebo v družini res niso bili v sorodstvenem razmerju, so pa z njo živeli v skupnem gospodinjstvu in bili od nje osebno odvisni. Razumevanje hišne služinčadi kot sestavnega dela hišnega gospodinjstva nedvomno kaže na močan ostanek starih patriarhalnih razmerij, ki so značilna za tradicionalna gospodarstva in ki so bila ohranjena še znotraj avstrijske statistike dela. Oboje, družinske člane brez 'poklica' in hišno služinčad, je torej kot vzdrževane določal njihov podrejen položaj v odnosu do hišnega gospodarja, ki se je vpisoval kot nosilec poklicne, pridobitne dejavnosti, in ne morebiti njihovo nedelo.

¹² Glej v Ann Oakley: *Gospodinja*. Ljubljana 2000; o oblikovanju sodobnega gospodinjstva na Slovenskem glej v Sabina Žnidaršič Žagar: *Gospodinjstvo - ker so tudi zanj ženske (kot) ustvarjene*. V: *Šolsko polje*, 2004, št. 3/4, str. 99-125.

Ravno tako kot posameznikovo delo tudi *plačilo* za opravljeno delo ni bilo ključno merilo pridobitnosti ali nepridobitnosti; med pridobitnimi osebami bomo našli tako take, ki so za svoje delo prejemale kakršno koli plačilo, kot tudi take, ki ga niso, ali pa take, ki so prejemale najrazličnejše podpore, preužitke, rente, pokojnine ali pa so bile nastanjene v različnih zavodih (bolnišnice, hiralnice, zapori ipd.). Po drugi strani pa je hišna služinčad sicer prejemala neke vrste plačilo, v denarju ali najpogosteje v naravi, pa zato še ni sodila med pridobitne prebivalce. Pa ne le to; za žensko delo nasploh, posebno pa na Kranjskem, kjer beleži avstrijska statistika nadpovprečne deleže žensk med pridobitnim prebivalstvom, je bil značilen zanimiv anahronizem: ženske so pri nas na Kranjskem pogosteje, kot je bilo to običajno drugje, opravljale pridobitno dejavnost, vendar so to počele brez plačila.

Tabela 1: *Deleži aktivnega prebivalstva na Kranjskem po spolu (%)*¹³

Delež/Leto	Moški	Ženske	Skupaj
1880	57	43	100
1890	50,4	49,6	100
1900	50,6	49,4	100
1910	50,8	49,2	100 ¹⁴
1931	60,4	39,6	100 ¹⁵
1961	59,1	40,9	100
1981	53,9	46,1	100
1998	53,7	46,3	100
2007	54,6	46,3	100

Iz podatkov tabeli 1 vidimo, da je prišlo do bistvenega povečanja deleža žensk med pridobitnimi dežele Kranjske v času med popisoma 1880 in 1890, kar je bila posledica vsebinske spremembe v statusu vzdrževanih družinskih članov; v popisnem letu 1880 so namreč vpisovali med vzdrževane osebe vse sorodnike in druge v gospodinjstvu živeče osebe, ki niso imeli posebnega, lastnega zasluga, v poznejših popisih, vse od leta 1890 dalje, pa so opredeljevali kot vzdrževane vse tiste družinske člane oziroma člane gospodinjstva, ki so bili brez glavnega poklica.¹⁶ Odstotek žensk med pridobitnimi v deželi se je tako povečal s 43 odstotkov na 49,6 odstotka prav zato, ker se je tisti del članov družine oz. gospodinjstva, ki so tudi sicer (najverjetneje) v popisnem letu 1880 opravljali neko pridobitno dejav-

¹³ Za obdobje Avstrijske monarhije: Berufsstatistik za leta 1880 (I Band/ 3 Heft), 1890 (XXXIII), 1900 (LXVI), 1910 (3), Dunaj; za obdobje Kraljevine Jugoslavije: Popisi prebivalstva za leto 1931; Opšta državna statistika, Državna štampa, Sarajevo; za obdobje SFRJ: Statistični godišnjak za leto 1961, 1981, Državni statistični urad, Beograd; za obdobje Republike Slovenije: Statistično poročilo za leto 1998 in 2007, Statistični urad Republike Slovenije, Ljubljana in http://www.stat.si/letopisi/indeks_letopisi.asp.

¹⁴ Avstrijska državna povprečja so nižja: leta 1890 je bilo od vseh pridobitnih v državi 42,9% žensk, leta 1910 42,3%.

¹⁵ Jugoslovanska povprečja so nižja: leta 1931 je bilo med aktivnim prebivalstvom v državi 33,5% žensk.

¹⁶ "Familienglieder und andere im Haushalte lebende Personen ohne eigenen Erwerb", Ö. S., Berufsstatistik, 1880 I/3; Tabelle Anwesende Bevölkerung nach Beruf; Erwerb und Beschäftigung. "Angehörige ohne eigenen Hauptberuf", Ö. S., Berufsstatistik, 1890 XXXIII/5, Tabelle I.

nost in s svojim delom participirali pri pridobivanju sredstev za svoje preživljanje, vendar za to svoje delo niso prejeli plačila, pri popisu leta 1890 prenesel med pridobitne in ne več vzdrževane osebe. In v večini primerov so bile to prav ženske, ki so pomagale doma.

Druga težava vsebinske narave, ki je izhaja iz avstrijske statistike dela, pa zadeva 'subjektivni dejavnik'; ne glede na to, da so si od vključno popisa leta 1869 dalje eksplicitno prizadevali, da bi za celotno državo veljali objektivni kriteriji pri vpisovanju tako v poklice kot v predvidene poklicne statuse, je ostalo to načelo prejkone ohlapno. Tako so ob analizi podatkov za popis 1869, na primer, raziskovalci ugotavljali,¹⁷ da so posamezniki, kadar je to le bilo mogoče, vpisovali kot glavni poklic tistega, ki je imel znotraj njihovega okolja višji status (tako so se, na primer, radi vpisovali kot lastniki nepremičnin, uradniki), in to ne glede na to, da je šlo pri tem pogosto le za dodaten, postranski zaslužek iz te dejavnosti. Še toliko bolj je ostala ta navada v veljavi tudi kasneje, ko se je vpeljalo eksplicitno izrekanje o pridobitnem statusu popisane osebe. Kakor so, na primer, popisna navodila sicer predvidevala, da se vse poročene ženske, ki nimajo posebnega, od gospodinjstva ločenega poklica, vpisujejo kot vzdrževane osebe, pa je kljub temu mogoče iz podatkov sklepati, da temu še zdaleč ni bilo vedno in povsod tako. Bolj ali manj dosledna praksa vpisovanja poročenih žensk med vzdrževane družinske člane je bila odvisna predvsem od kraja prebivanja, ki ga je v mnogočem zaznamovala prevladujoča gospodarska panoga, in od poklicnega razreda, v katerem so se popisani - pridobitni in nepridobitni - vpisovali v poklicno statistiko; na podeželju, kjer je bilo preživetje tesno povezano s pridobivanjem znotraj kmetijstva in kjer so še dolgo ostali vitalni tradicionalni načini preživljanja, so se tudi poročene ženske najpogosteje izrekale za pridobitne osebe, s statusom pomagajočih doma. Če nam je tovrstna praksa znotraj kmetijstva še danes blizu in razumljiva (in jo pozna tudi sodobna statistika aktivnosti prebivalstva), pa nas (morda) bolj preseneča v nekmetijskih dejavnostih. Kot primer lahko navedemo razmere v edinem mestnem političnem okraju dežele: veliko število žensk, ki so se tedaj v Ljubljani-mestu preživljale kot šivilje in izdelovalke perila, je nedvomno močno presegalo takratne potrebe mesta; leta 1890, ko je Ljubljana-mesto štela 30.000 prebivalcev, je imela, na primer, kar 700 šivilj, kar bi pomenilo, da je na približno 40 Ljubljančanov prišla ena. Samo za primerjavo povejmo, da je imel tedaj politični okraj Črnomelj 32.000 prebivalcev in manj kot 70 šivilj, torej, eno na skoraj 500 prebivalcev. Veliko število šivilj je imela Ljubljana-mesto tudi pri popisih leta 1900 - več kot 600, leta 1910 pa se je njihovo število povzpelo na kar 900 šivilj. V političnem okraju Črnomelj pa je ostalo skorajda nespremenjeno. Visoke številke šivilj v Ljubljani-mestu nas ne smejo zavesti, kajti preprosto ne pomenijo, da je imela Ljubljana resnično toliko samostojnih obrtnic in/ali pri njih zaposlenih žensk, ampak gre kratko malo za ženske, ki so za domače (predvsem ženske in otroške) potrebe šivale oblačila. Še daleč v 20. stoletje so namreč ženska in otroška oblačila (drugače od moških) in osebno perilo za vse člane družine izdelovali/e doma. Tako dejavnost, ki sicer ni prinašala neposrednega zaslužka, je pa prispevala k preživljanju družine, pa so razumevali/le kot pridobitno dejavnost. Vztrajnost subjektivnega kriterija je nedvomno moteč element za statistično točnost in primerljivost podatkov, vendar je kot izraz samozavedanja posameznikov/popis-

¹⁷ Bolognese-Leuchtenmüller, 1978, str. 102-103.

sancev dragocen podatek, ki raziskovalcu omogoča vpogled tako v vrednost spolno deljenega dela, ki je tedaj (še) veljala v povprečni kranjski družini in gospodinjstvu, kot tudi v mentaliteto časa.

"Zavedati se moramo seveda, da poklicna razčlenitev, kakor jo daje obdelava poklicne statistike, ni identična z objektivnimi oblikami, kot jih pozna družbeni razvoj, marveč kaže te samo v toliko, če odsevajo v poklicni in socialno slojni zavesti vsakega posameznika. Kar stopi na dan, ni objektivna slika o pestrosti oblik družbene delitve dela, in družbene diferenciacije, marveč zgolj njihova subjektivna stran, to je tista stopnja poklicne in socialne razčlenjenosti, ki je prišla v zavest in govorico prebivalstva. Slika, ki nam jo podaja poklicna statistika o gospodarski in socialni razčlenjenosti, zato vedno zaostaja za njeno pravo podobo, ker traja vselej nekoliko časa, da preide slednja v zavest in jezikovno rabo ... Tako je poklicna statistika na eni strani sicer zgolj subjektivni izraz razčlenjenosti gospodarskega in družbenega dogajanja in kot taka ne povsem točna reprodukcija njene resnične podobe," je zapisal Adolf Vogeltnik.¹⁸

Od pridobitnosti k aktivnosti

Avstrijsko kategorijo pridobitnost lahko (in moramo, če želimo opraviti raziskave daljšega časovnega loka ali podatke primerjati z drugimi sočasnimi evropskimi statistikami) pogojno primerjamo s kategorijo aktivnosti, ki je bila na tem prostoru vpeljana kasneje. V obdobju Kraljevine Jugoslavije so prebivalstvo že delili na aktivno in vzdrževano; aktivno prebivalstvo je bilo tisto, ki s svojim delom služi svoj dohodek, oziroma tisto, ki mu dohodek neposredno pripada. Prvi kriterij je bila starost; vsi, starejši od 14. leta, ki niso izrecno navedli, da so vzdrževani, pa tudi mlajši, če so bili zaposleni v poklicnem razredu kmetijstvo zunaj domačega gospodinjstva ali če so bili vajenci, so sodili med aktivno prebivalstvo. Drugi kriterij pa je bil zakonski ali profesionalni stan osebe; samo v primeru kmečkega gospodinjstva, kjer je bilo več žensk, starejših od 14. leta, so vse, razen gospodinje, ki je bila avtomatično vpisana med vzdrževane osebe, sodile med aktivno prebivalstvo s statusom pomagajočih družinskih članov. Med aktivno prebivalstvo so vpisovali tudi vse vojake na služenju vojaškega roka, pa tudi osebe, ki so se nahajale v času popisa v različnih zavodih (bolnišnice, zapori ipd.) ali so prejemale različne osebne dohodke (pokojnine, rente, podpore ipd.). Vidimo, da je starojugoslovanska statistika sledila staroavstrijski predvsem v poudarjanju samostojnosti osebe glede pridobivanja sredstev za lastno preživljanje in v neločevanju med delom in dohodkom/virom. Po drugi strani pa se je v času med svetovnim vojnama začel tradicionalni patriarhalni družinski odnos med gospodarjem in poslom izgubljati,¹⁹ vsa služinčad je sedaj sodila med aktivno prebivalstvo. S tem se je starojugoslovanska statistika približala tako sočasnim evropskim statistikam dela kot sodobnemu razumevanju dela kot načina za pridobivanje, predvsem denarnih, sredstev za preživljanje.

¹⁸ Adolf Vogeltnik: Gradivo k poklicni statistiki slovenskega prebivalstva za razdobje od 1890 do 1931. V: *Gospodarstvo in tehnika*, 1940, št. 1-2, str. 35.

¹⁹ K temu je prispeval tudi razvoj t. i. poselske zakonodaje, ki je posebej določal tudi pravice poslov in obveznosti njihovih delodajalcev.

Statistika aktivnosti prebivalstva, ki jo je vpeljala socialistična Jugoslavija po drugi svetovni vojni, ločuje prebivalstvo v dve skupini: aktivno (tisti, ki "redno opravljajo neko delo z namenom, da si z njim pridobijo sredstva za življenje")²⁰ in neaktivno prebivalstvo, ki se nadalje deli na osebe z osebnimi dohodki (nastanjenici v različnih ustanovah, "osebni upokojenci, družinski upokojenci, študenti, rentniki, uživalci invalidnine, socialne pomoči in sl.")²¹ ter na vzdrževano prebivalstvo ("zlasti gospodinje, otroci, dijaki, študenti, osebe, nesposobne za delo, še nezaposlene osebe in pod.).²² Spodnja starostna meja za aktivno osebo je bilo dopolnjeno 14. leto, "le izjemoma, v kmetijstvu, se štejejo med aktive /.../ tudi otroci od 10 do 14 let, če ne pohajajo šolo, ampak opravljajo odnosno pomagajo opravljati neka kmetijska dela (na pr. čuvajo živino)".²³ Glede žensk v kmečkem gospodinjstvu je veljalo, da so bile vpisane kot aktivne, če so večji del delovnega časa porabile za delo v kmetijstvu; izjema je bil le prvi popis leta 1948, ko "ni bila dana definicija kmetijca po poklicu in je bilo skoraj celokupno žensko prebivalstvo, starejše od 14 let, ki je živelo v kmetijskih gospodinjstvih, popisano kot "kmetško prebivalstvo" in zato tudi priključeno med aktivno prebivalstvo".²⁴ Kot pomagajočega družinskega člana je statistika socialistične Jugoslavije razumela tistega, "ki dela na posestvu ali v delavnici nekega od članov gospodinjstva, za kar pa ne dobiva osebnega dohodka niti nadomestila v naravi".²⁵ Gospodinje so sodile med neaktivno prebivalstvo. "Glavni razlog je ta, da gre v tem primeru za dejavnost v lastnem potrošnem sektorju, da ta dejavnost ni neposredno pomembna za proizvodnjo in ne vpliva neposredno na trg, da se s to dejavnostjo po pravilu prepletajo še posebni izven ekonomski elementi (vzgoja otrok) in da vir vzdrževanja žene-gospodinje ni neposredno njeno delo v gospodarstvu, ampak njen družinski odnos napram vzdrževalcu (zakonska žena, hči). Vsekakor je položaj žene z vidika "aktivnosti" svojevrsten," je zapisal Adolf Vogel. ²⁶

Sodobna statistika dela Republike Slovenije deli prebivalstvo v tri skupine: aktivne osebe, osebe z lastnimi dohodki in vzdrževane osebe. Aktivna je tista oseba, ki opravlja svoj poklic in prejema za svoje delo dohodek v denarju ali v naravi, samo kmečka gospodinja, ki večinoma opravlja kmečka dela in samo oseba v kmečkem gospodinjstvu, ki opravlja svoje delo kot pomagajoči družinski član, torej brez neposrednega zaslужka. Sem sodijo tudi iskalci zaposlitve in osebe, ki so v priporu ali prestajajo zaporno kazen. Oseba z lastnimi dohodki pa je tista, ki ni aktivna, je pa ekonomsko samostojna: živi od svoj prejšnje zaposlitve (upokojenci, delovni invalidi), prejšnje zaposlitve katerega od ožjih članov družine (družinski upokojenci) ali se preživlja s socialno podporo, štipendijo, rento. Vzdrževana pa je tista oseba, ki nima lastnih sredstev za preživljanje in jo zato vzdržujejo starši, sorodniki ali drugi.²⁷

²⁰ Adolf Vogel: Uvod v socialnoekonomsko statistiko. Ljubljana 1979, str. 111.

²¹ Prav tam, str. 117.

²² Prav tam, str. 118.

²³ Prav tam, str. 114.

²⁴ Prav tam, str. 115.

²⁵ Prav tam, str. 116.

²⁶ Prav tam, str. 115-116.

²⁷ Statistični letopis Republike Slovenije 1999. Ljubljana 1999, str. 74-75.

Sklep

Projekt Avstrijska državna statistika je nedvomno produkt oblikovanja sodobne države, ki si želi zagotoviti in oblikovati zanesljivejše vire informacij spremljanja, nadzorovanja in učinkovitejšega izrabljanja vseh razpoložljivih virov v državi. Je produkt osamosvajanja sodobne države in obenem produkt njene samozavesti, da more in mora voditi učinkovito politiko. Eden od prvih pogojev za to pa je nedvomno kar najboljši pregled - popis aktualnega stanja. Ko raziskovalci in raziskovalke danes (pri nas resda redko) posegajo po avstrijski državni statistiki, morajo to nedvomno brati kot vir dvojne vrste; po eni strani so sami numerični podatki vir konkretnih raziskav, po drugi strani pa so prav poseben vir spreminjajoča se struktura statistike in vsebina njenih, primerjalno pogosto izrazito specifičnih pojmov. Avstrijsko državno statistiko lahko beremo kot palimpsest, kot zapis pod zapisom, ki nam na interpretativni ravni ponuja nekaj več, presežek ali celo ključ za razumevanje branja nadpisanih numeričnih zapisov. To je še toliko pomembneje tedaj, ko potrebujemo primerjave daljšega časovnega loka ali ko primerjamo sočasne, a po svojem duhu različne statistike. Ko in če o državni statistiki razmišljamo tudi na tak način, so zanimiva pota, kamor nas lahko vodi razmislek o tem, da sodobna slovenska država razmišlja celo o prekinitvi rednih, desetletnih, vsedržavnih popisov prebivalstva. Ali to pomeni, da ji je že vse znano, ali da ima druge in drugačne vire pridobivanja informacij o svojih državljanih, ali ...?

Sabina Žnidaršič Žagar

ON THE ONE HUNDRED AND FIFTIETH ANNIVERSARY OF MODERN NATIONAL
POPULATION CENSUSES IN OUR TERRITORY

S u m m a r y

Austrian statistics, based on regular population censuses in 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 and 1910, represented a unique example among concurrent European statistics. That is especially true of the part of it which provides information about the gainful work of the population included in the censuses, the so-called *Berufsstatistik*. The main particularity of "*Berufsstatistik*" is that it did not categorise the population according to the principle of paid work with the intention of supporting oneself, which was otherwise the case for the majority of concurrent and also modern statistics of the population's activities. The basic category of Austrian occupational statistics was gainfulness, on the basis of which all the people included in the census were also divided into two basic social statuses: gainful and ungainful persons. Gainful persons were all those who were not personally dependent on others and their gainfulness, while the status of ungainful persons was significantly characterised by the personal dependence on others in the process of making a living. Therefore, among gainful persons we also find those who did not receive any payment for their gainful work (those helping at home), while among ungainful persons we also find those who undoubtedly worked for a living and even received payment for their work (work around the house); therefore neither work nor payment for this work were the key criteria for the gainfulness or ungainfulness of individuals. This special outlook on gainfulness of work is why the Austrian occupational statistics offers many possibilities for the interpretation of data.